

VILÁGIRODALOM-SZEMLÉLETE

Gyergyai Albert világirodalom-szemléletéről ígértem előadást, amivel kicsit megnehezítettem a saját dolgomat – persze nem véletlenül. Ámde tényleg nem egyszerű egy olyan irodalmár világirodalom-szemléletéről beszélni, aki elsősorban a francia kultúra, a francia irodalom népszerűsítője volt (műfordító, irodalomtörténész, kritikus), s csak ritkábban foglalkozott más nemzetek irodalmi termésével, akkor is leginkább a magyarokkal, kedvenc Ambrusával, Gellért Oszkárral, Babitscsal – ámde ez utóbbi, akire szinte mint mesterére tekintett, fontos szerepet fog játszani témám kifejtésekor. Emellett írt Thomas Mannról is, illetve Goethéről és Schillerről, ami viszont ahhoz az amúgy nem elhanyagolható, noha talán kevésbé ismert tényből következik, hogy Gyergyai eredetileg német–magyar szakosként került az Eötvös Collegiumba, a francia nyelv és irodalom mélységeibe ott az általa nagyra tisztelt Horváth János vezette be. Furcsamód azonban véglegesen akkor köteleződött a francia kultúra iránt, amikor 1914-es tours-i ösztöndíjas kiküldetéséből – az ottani École Normale-ra ment – többéves internálás lett; majd, miután sokat betegeskedett a tüdejével, a francia Svájcba vitték át: vagyis összesen öt évet töltött, noha nem önszántából, francia nyelvterületen. Műfordítói munkásságát itt és most csak egy ábécérendes lista fogja illusztrálni, s érdemes a lefedett időszakra is koncentrálni, Voltaire-től Durasig terjed ugyanis ez a spektrum: s míg prózában csak franciákat ültet át magyarra, a fentiekén kívül Aragont, Balzacot, Camus-t, Cocteau-t, Flaubert-t, France-ot, Gide-et, Martin du Gard-t, Mérimée-t, Proustot, Ramuzt, a líra műfajában nem csak őket fordítja, még ha a tizenegy érintett költő túlnyomó többsége mégiscsak francia: a teljesség igénye nélkül megemlíthetjük itt Claudelt, Mallarmét, Max Jacobot, Reverdyt, Supervielle-t, de Hölderlint, Ungarettit is. Több, mint húsz bevezető tanulmányt ír franciából fordított művekhez, s legfontosabb könyve, *A mai francia regény* is – mint címe mutatja – jobbra francia művekről szól.⁶³ (Zárójelben

⁶³ Az adatokat illetően lásd: Szijártó István: Gyergyai Albert. Pályaképvázlat, Kaposvár, Más-Kor, 1993. 40.

jelzem meg, hogy a hatvanas évek elején jelent meg *Világirodalom*-jegyzete is, igaz, kézíratos, gépelt formában, de viszonylag nagy példányszámban.)

Gyergyai tehát elsősorban a francia irodalmat és kultúrát képviselte Magyarországon, mely feladatot azért vállalta magára, mert mint ahogy Ambrus Zoltán életművének bemutatása kapcsán kijelentette „alig van még egy olyan európai irodalom, amelynek annyi új formát, annyi termékeny ösztönzést köszönhetnénk, mint a franciának”, gondoljunk itt a középkor párizsi iskoláitól a francia felvilágosodás eszméin át a romantikusok és a szimbolisták magyarországi hatására (a „tanítványokra”).

*A mai francia regény*ben is ennyire határozottan fogalmaz – igaz, itt egy konkrét műfajra, annak történeti fejlődésére hivatkozva teszi mindezt: mivel szerinte a regény – értsd: az európai regény – „szülőföldje és melegágya” Franciaország, ezért évszázadokig a francia változat és forrás függvénye marad (igaz, Gyergyai a keleti és az antik regény szerepét sem tagadja le – mint tudjuk, utóbbi képezte például Bahtyin regényelméletének alapját, s Lukács is végső soron a görög eposzból vezette le ezt a műfajt). Erősen nemzetkarakterológiai azon indoklása, miszerint e nép elbeszélőkedvével magyarázza ezt a dominanciát: „Egy német irodalomtörténész a faj etikai impétusát emlegeti, egy másik pedig a francia nép sajátos irodalmi tehetségére mutat; bizonyos, hogy földrajzi helyzetüknél fogva, vagy pedig kelta, latin és frank keveredésüknél fogva a franciák a mai Európa első és leggazdagabb mesélői. Lehet, hogy a görög–latin szemlélet Galliában, a franciák közt olvadt egybe leghamarabb és leghatékonyabban, és ebből alakulhatott ki az a jellegzetes készség, közlésvágy, a közvetlenség és a kifejezőkészség ama keveréke, amely a francia irodalom közepesebb termékét is oly könnyeddé, oly elegánssá s olyan vonzóvá varázsolja.”⁶⁴ Majd olyan középkori témákat és regényalakokat sorol fel a középkori regénytermésből, amelyek és akik – némileg transzformálódva, modernizálódva persze – továbbélhettek a későbbi korokban, merthogy adni voltak képesek számukra valamit. Példaként említhetjük Bédier *Tristan és Iseut*-jét, amelynek „bús fatalizmusát” Gyergyai a Manon Lescaut-ban, majd Proustnál fedezi fel (de megjegyzi, a történet igazi népszerűségét Wagner zenéjének köszönhetően nyeri el), az Artúr-mondakört feldolgozó ún. breton regények paródiáját és szintézisét a *Don Quijotéig* származtatja, a fabliau műfaja szerint Bocacción keresztül jut el Rabelais-ig, Balzac *Les Contes Drolatiques*-jáig, illetve Maupassant, France, Jules Romains novelláig stb.

⁶⁴ Gyergyai Albert *A mai francia regény*, Budapest, Franklin Társulat, é.n. (1937), 6–7.

Gyergyai regénykönyvében a 19. század végét egyfajta váltásnak tekinti, hiszen az innen következő korszak az, amely – minthogy nagyjából benne élünk – még anarchikusnak látszik, és ezért nehéz elméleteket, csoportosításokat egyértelműen érvényesíteni az egyes szövegeket illetően. A korábban született művek pedig valamiféle recepciós átalakuláson mennek keresztül: az általunk ma is olvasott alkotások Gyergyai szerint kiszakadnak saját közegükből, koruk meghatározó sajátosságai leválnak róluk, s befogadásuk függetlenné, autonómmá (vagy legfeljebb egy műfaji vagy tematikus leszármazáson alapuló történetiségtől, esetleg az írói egyéniségtől függővé) teszük őket. Ezek a klasszikus kánon részei: „Mindeddig nyugodt lélekkel maradhattunk a regények és regényírók, egyszóval a szorosan vett irodalom keretei között: az idő serényen végezte a maga rostáló munkáját, a nagy művek végleg elváltak egykori élterő környezetüktől s tisztán magukban fénylenek fel az Irodalom kizárólagos távlatában.”

Más a helyzet azonban a közelmúlt termésének megértésekor – ez az időszak a porosz–francia háborútól kezdve a világháborúig tart –, itt már a megszületés történelmi-szociokulturális stb. feltételeit (a III. Köztársaság kora, intézményes demokrácia, szellemi értelemben: pesszimizmus, naturalizmus, illetve hagyománytisztelet, osztályharcok, keresett hit, röpké ideológiák sokasága) is figyelembe kell vennünk, méghozzá azért, mert ezek a saját életkondícióinkkal, illetve a kortárs művek keletkezésének közegével már szerves összefüggésben vannak. (Ennek a véleménynek a következménye az is, hogy a különösen saját korában szokásos stílusra vonatkozó háromosztátú osztályozást – romantika, realizmus, naturalizmus – Gyergyai megbontja, állítva, hogy a modern regényirodalom úgy, ahogy van, azaz összes verziójában (énregény, történelmi regény, társadalmi-szociális regény) a romantika szülte. Ez azért van így, mert romantika és a polgárság között egy olyan állandó és termékeny – noha bonyolult, olykor ellentmondásos is forduló – kapcsolatot lát, amely „a század legtöbb nemzedékénél a romantikát a polgársággal, az irodalmat a társadalommal, a legösibb aspirációkat a civilizációval hozza összefüggésbe.”)

Vagyis, mint láttuk: az idő által már kiostált, azaz kanonikussá vált műveket az interpretáció kiemeli saját korukból, már nekünk szólnak, aktuális jelentéssel ruházkodnak fel. Gyergyai egy másik – igaz, lényegesen későbbi, 1958-as – munkájában (*Klasszikusok*)⁶⁵ a *klasszikus* fogalmát járja körül

⁶⁵ Gyergyai Albert: *Klasszikusok, Különlenyomat a Filológiai Közlöny 1958. évi 3–4. számából*, 1958.

(s persze ezzel érinti a kánon, kanonikus terminusát is): itt először is – miután meghatározta a görög–római hagyomány klasszikus-definícióját (tudniillik az ’a tanítás céljára legalkalmasabb szövegek közé tartozót’ jelenti), bemutatja, egy klasszikus mű miként hatott középkorban, majd ezen keresztül miként juthat el a hatása mindmáig: „a görög–latin eszmék továbbra is részei civilizációnknak, ugyanígy iskolai mintáik is továbbélnék irodalmi hagyományainkban, még ha más jelentőséggel is”. Az újabb korok francia klasszikusairól beszélve viszont Sainte-Beuve kiszélesített fogalmát veszi át (Sainte-Beuve: *Qu’est-ce qu’un classique? Lundis III*, 1850. okt. 21.): klasszikus az, aki gyarapítja az emberi szellemet, „aki a maga új eszméjét, megfigyelését vagy alkotását oly világos, magasrendű és szép formában tudta kifejezni, hogy azzal, bár a maga módján, de mindenkihez utat talál, s egyszerre szól korához és minden korhoz.” Ebben a munkájában ráadásul már nem is a francia irodalom dicséretét olvashatjuk, mint más könyveiben, itt ugyanis a francia klasszikusokat mintha némileg megróná a németekkel szemben társadalmi értelemben vett konvencionálisuk miatt: társaslények, s nemcsak az urbánus, polgári körben érzik jól magukat, hanem az udvarban is, voltaképpen az egész társadalom támogatását élvezik. Túl kényelmesek tehát, sohasem törnek ki egy szigorú hierarchia keretei közül, „nem akarnak fároszok lenni”, legfeljebb „moralisták”. A filozófus szellemiségű, egy „komolyabb irodalom, magasabb kultúra” megteremtésén fáradozó németek ezzel szemben közösségen egyetemességet értettek, a világrendet a természet távlatában képzelik el, a személyiséget nem társadalmi kontextusában határozzák meg, hanem egy magában megálló teljes egyéniséget értenek alatta. S még egy nagyon fontos állítását ki kell emelnünk munkájának németekre vonatkozó részéből: azt is a németek – nevezetesen Goethe – javára írja, hogy az irodalom világirodalommal való rágításával közelebb kerültek a mai irodalomszemléletünkhöz.

Persze itt azért Sainte-Beuve fent írásához is érdemes visszatérnünk, amennyiben világirodalomról van szó, hiszen igenis erről beszélt a 19. század legnevesebb francia irodalmára is, akinek világirodalom-fogalmát átvenni látszik maga Gyergyai is, ezen a ponton szembekerülve – mint látni fogjuk – például Babits koncepciójával is. Az ember, a mintaolvasó „miután végignézi az ókor és a franciák, majd az egyes nemzetek szellemi nagyságai között, szeretné mind egyetlen társaságban egyesíteni, és az európaiak mellett Keletnek és Ázsiának nagyjait is köszönti, Valmikit és Ayasát, Finduszt és Confuciust, » mert mégiscsak jó tudnunk, hogy ilyen

emberek is léteznek, s az emberi nem többet ér, mintsem hogy részekre vagdalják».

S ha már Babitsot említettük: itt érdemes idézni Gyergyai azon kritikáját is – különösen minthogy világirodalom-szemléletének legfontosabb elemeit ebből a cikkből emelhetjük ki –, amelyben (valódi tiszteletének kifejezése mellett) Babits híres könyvének, *Az európai irodalomtörténete*nek nagyon karakteres állításaival száll szembe, s melyet egyfajta szelíd vitairatnak is tekinthetünk akár. (Vagyis amely nem olyasféle, alapvetően nemzedéki kirohanás, mint Halász Gábertól az *Egy ízlésforma önarcképe*, amely a századfordulós fiatalkor olvasói ízlésének kizárólagos erőltetését hányja idősebb kollégája szemére.) Gyergyai Babits teljességről lemondó gesztusát költő mivoltával magyarázza, akit nagy alkotóegyéniségként a hozzá hasonló művésznagyságok teljesítménye érdekel inkább, vagyis nem lévén szaktudós, az elméleti keret, a történeti, szociális jelenségek vizsgálata csak a portrék háttereként érdekli (itt jegyezzük meg: abban a bizonyos 1951-es világirodalmi egyetemi jegyzetben ő is így fog eljárni, mert nem is tehet mást: egy nem túl hosszú történeti-politikai-gazdaságtörténeti társadalomtörténeti bevezető után⁶⁶ – amely azonban azt a hatást kelti a kor szellemisége szerint, mintha erre az alapra helyeződne az irodalom, egyfajta felépítményként – részletes portrékat közöl a szóbanforgó szerzőkről. A még 1937-es *A mai francia regényt* másképp állítja össze, ott egy kicsit irodalomszociológiainak, kicsit szellemtörténetinek nevezhető vázra építve témák, műfajok, típusok szerint osztályozza a műveket és alkotóikat⁶⁷).

⁶⁶ „Ennek a századnak az irodalma a polgári forradalom után kialakult európai társadalmat tükrözi. A század magas a forradalmi és nemzeti mozgalmak alapján mintegy magától osztódik három nagyobb periódusra.”

I. harmad: mindenütt a feudalizmus és a burzsoázia harcai jellemzik (hol az egyik, hol a másik győzelmével, a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődése szerint, a munka és a tőke egyre élesebb ellentéteivel) egyre inkább halkadó szellemű burzsoázjellegű irodalom
II. 1830-1848: a végére a burzsoázia a hanyatlás oldalára kerül, haladó szellemű irodalom a munkássztály öntudatosítása figyelhető meg, Marx, Engel fellépésével
III. 1848 után burzsoá irodalom hanyatlása, az európai irodalom vezető szerepét a nagy orosz realizmus veszi át, „amelynek forradalmi telítettsége, emberszeretete és mély költészete valamennyi európai irodalmat megtermékenyíti”, 1871 után: a polgári dekadencia egyre nyilvánvalóbb.

Gyergyai Albert: Világirodalom, XIX. Század. A francia polgári forradalomtól a párizsi Commune-ig. Romantika és kritikai realizmus. Bp., Tankönyvkiadó, 1962 (változatlan utánnomlás). Kézirat, 205 pld.

⁶⁷ *A mai francia regény* szerkezete: A mai regény forrásai (eredet, múlt, fél múlt, közelmúlt, idegen hatások); A mai regény légköre (mit nevezünk modernnek? Új ember, mai mítoszok, írók és olvasók, élet és irodalom, a regény válsága); A mai regény formái (rétegek, témák, műfajok, típusok, a harmadik réteg).

Visszatérve Babits könyvére, annak is geográfiai értelemben vett hatókörére: azt Gyergyai ugyancsak az általa sok szempontból mesternek tekintett költő emberi különlegességének, a tömegízléstől eltávolodott, a kortárs divattal szembemenő ítéletének tudja be, hogy kizárólagosan európai akar maradni, s néhány említésszintű hivatkozáson túl lemond a távoli irodalmak ismertetéséről: Gyergyai itt leginkább Indiát, Arábiát és Palesztinát hiányolja, pl. a francia szürrealisták által gyakran idézett fekete Afrikát nem. A zsidó örökséget illetően vitába is keverednek: míg Babits az Ótestamentumot túlságosan kegyetlennek, vérengzőnek tartja – ebben egyébként Romain Rolland rokonának mondja Gyergyai –, addig a kritika szerzője szerint (aki maga is zsidó származású, ezt ne feledjük) áldásokban és idillekben is bővelkedik a Biblia ezen része (Ruth és Jónás könyve, a Zsoltárok könyve), s Gyergyai szerint költőiségben végképp nem marad alul az Újszövetséghez képest. A recenzens Babits egyéni ízléspreferenciáinak, s az ebből következő olvasói tapasztalatának tudja be, hogy *Az európai irodalom történetének* ívét az a kérdés vezérli, hogy mi maradt meg a görög–latin világirodalom örökségéből, illetve mi az, amit ebből továbbra is közös kincsünknek érezhetünk. Kritikájában azért egyrészt finoman kimondja ennek az érdeklődésnek „egyenesvonalúságát” – értsd: kicsit egyhangú voltát – is, másrészt megpróbál rávilágítani arra is, hogy bár Babits korai európai egységről, utána pedig egy voltaképpen inkább káros, elszegényítő (mert nem egyetemes emberi érdekeket szolgáló) nemzeti „elkülönbözödéssről” beszél, ez a folyamat ennél lényegesen komplexebb: intézményes értelemben például biztosan nem ez tapasztalható korokban, mondja ő, hiszen éppen a nemzetközi mozgalmak, szellemi együttműködések, az utazási irodalom virágkorát élik (ezzel mintha Goethe kommunikáción alapuló világirodalom-terminusához kapcsolódna inkább). Egy logikusnak mutakozó problémát mindazonáltal Gyergyai nem vet fel: tudniillik, hogy Goethe koncepciójában kronológiai értelemben éppen fordítva alakult a világirodalom fejlődése, mint Babitsnál, azaz, hogy a német költő szerint – itt most utolsó éveinek véleményét vesszük tekintetbe – a partikuláris, a nemzetinek nevezhető törekvések értek lassacskán össze világirodalommmá, s nem ez utóbbi bomlott szét. Idézem: „Én szeretek körülnézni idegen nemzetek háza táján, és mindenkinek azt tanácsolom, hogy cselekedjék ugyanígy. A nemzeti irodalom manapság nem sokat számít, a világirodalom korszaka van most soron, és mindenkire az a feladat

vár, hogy siettesse ezt a korszakot.”⁶⁸ Vagy: „kialakulóban van a világirodalom, ez meggyőződése, minden nemzet efelé hajlik s baráti lépéseket tesz ez irányban.”⁶⁹ Goethe világirodalomként amúgy a nemzeti irodalmak dialógusát, kölcsönhatását érti, más nemzetek alkotásainak megismerését (ezt neveztem fentebb – pl. Fritz Strich nyomán – kommunikációs modellnek).⁷⁰

Gyergyai hangsúlyozza másfelől, hogy a nemzeti „átlagtermés”, a „tömegtermelés”, a populáris irodalom megerősödése (vagyis hogy egyre több kiadó, szerző, mű jelenik meg a piacon) nem jelenti azt szerinte, hogy a nagy egyéni teljesítmények ettől függnének: ezek mint a „kultúra lámpásai” adják tovább „a régiek [a görög–latin kultúra] megszentelt örökségét”, amivel viszont Babits koncepciójához kapcsolódik annyiban, hogy ő is hisz a folytonosságban, és az érték és hagyomány ily módon való összefüggésében, mint ahogy azt is elfogadni látszik, hogy a világirodalom bizonyos értelemben mégiscsak a „nagyok”, a „génuszok” dolga). Ráadásul Gyergyai műfajérzékenysége szembevető ismét, amikor megjegyzi: a leginkább egyetemesnek, európainak tekinthető korszakban, a felvilágosodás és reneszánsz idején a líra viszont visszaszorul – márpedig az epika virágzása nem azonos egy összműfaji virágzással. Ezt ugyan Babits is észrevette, mondja, de alapkoncepcióját mit sem zavarta.

Másrészt Gyergyai gyanítja, hogy a tömegkultúra jelensége nem egészen a nemzeti tendencia megerősödésével van szoros kapcsolatban, pontosabban, a gondolat cáfolata implicit módon benne van a következő érvelésében: „ennek [ti. az általa ’magasabbnak’ nevezett] európaiságnak talán nem is a nemzeti áram, hanem egy másik európaiság az ellensége, az, amely nyomon követve a nagyok mély meggyőződését, pózza és jelszóvá sekélyesít egy szellemi magatartást, ellaposítja, visszaél vele, hazuggá teszi és lejáratja” – ez a tendencia valóban hanyatlást jelent. Illetve arra is rámutat, hogy a nemzeti irodalmak – mármint az a részük, amelyeket zártnak lát – ugyancsak hozhatnak létre remekműveket: ő maga például „szébbnek”, „költőibbnek” véli a *Bánk bánt* az egyetemeség pecsétjével ellátott, az európaiság értékével

bíró *Az ember tragédiájánál*. És még egy logikátlanságot érzékel: Babits három kitüntetett pillanatot jelöl meg az európai irodalom történetében: az ókori görög–latin, a középkori keresztényt és az újkori angolt, márpedig ez utóbbiaknál olykor másodrendű, s a költő „egy cseppet sem világirodalmi” szerzőként is képes rajongani, míg a franciák tekintetében még a fontosabb szerzői teljesítmények esetében sem fűti a lelkesedés heve – arról nem is beszélve, hogy recenzensünk az angol irodalmat egy izolált, ún. „szigeti” képződménynek véli, szemben a kontinentális jellegű franciával. (Persze azért ne legyünk igazságtalanok: Babits egyik nagy modern kedvence éppen egy francia regényíró, Proust volt, az ő regényfolyamának részletes tárgyalásával fejezi be könyvét – s bár Gyergyai saját regénykönyvében a kortárs francia irodalom tárgyalásánál, azaz 1925-nél, *A megtalált idő* poszthumusz megjelenésénél is tovább megy – az ő favoritja is Proust, nem véletlenül fordít le három kötetet a sorozatból.)

Minthogy Gyergyai alapvetően esszéíró volt – ő maga nem irodalomtudósnak érezte magát, hanem „átmenetnek”, „összekötőfélnak az alkotó, a kritikus, a kortárs, az olvasó között, literátorfélnak, vándornak a könyvek között, afféle örök diáknak” – nem használt lábjegyzeteket, nemigen jelölte meg a forrásait. Vagyis, minthogy magánjellegű írásaihoz nem jutottam hozzá, csak körülbelül tudok tippelni arra, kiket olvasott a hasonló témákkal foglalkozó szerzők között: mint lártuk, Sainte-Beuve-et sem érezte elavultnak (ő nem lázadozott ellene, mint kedvenc Proustja), továbbá Gustave Lansont, illetve Albert Thibaudet-t az alapvetően francia témák kapcsán (bár pl. utóbbinak a *Réflexions sur le roman*ja egy évvel későbbi, mint Gyergyai regénykönyve, még ha kettejüknek regényről írt tézisei között vannak is hasonlóságok, rokon megjegyzések). Ennél még érdekesebb Fernand Baldensperger esete, aki eddigre nagyjából kidolgozta az összehasonlító világirodalom elméletét (lásd pl. *A szó és a dolog* című, 1921-es alapozó tanulmányát), s ott szintén kiterjesztő jellegű, s végül is az emberi kommunikáción (külfölddel való kapcsolatokon, „embercsoportokat összekapcsoló véletlenek és szükségszerűségeken” stb.) világirodalom vizsgálata foglalkoztatja, mint Goethét – és bizonyos megkötésekkel Gyergyait is. (Kicsit később, 1941-ben születik meg egyébként Szerb Antaltól *A világirodalom története*, mint ahogy Gyergyai lefolytatta vitáját Babitscsal; arra a könyvre szerzőnk már nem reflektált – de Szerb szemlélete nyitottságát tekintve talán egy árnyalatnyival jobban hasonlít Gyergyai koncepciójára, továbbá a *Hétköznapok és csodákban* a kortárs

⁶⁸ J. P. Eckermann: *Beszélgések Goethével*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989, 259., Idézi: Visy Beatrix: Nyitott és zárt világirodalom, in: Nyitott/zárt Magyarország: politikai és kulturális orientáció, 1914-1949 / szerk. Fejt István, Bp. Napvilág, 2013, 184–195.

⁶⁹ Goethe: Adolph Friedrich Karl Streckfussnak 1827. január 27-én. In: J. W. Goethe: *Levelek, válogatás*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1988, 421.

⁷⁰ Fritz Strich: Goethe és a világirodalom (1946), idézi: Zoran Konstantinović: Kanonizálás és utópia. Goethe világirodalom-fogalmának újszerűsége), A komparatistika kézikönyve, Szeged JATE, 1987, szerk. Fried István, 1–11.

francia regényirodalom nagyjainak kijelölése is hozzávetőleg hasonló szerzői listát eredményez nála, mint amannál, még ha kicsit más indoklás, másfajta kvázi regényesztétika alapján is – ez azonban egy újabb előadás témája lehetne.)